

POMIĘDZY WSCHODEM A ZACHODEM. MUZUŁMAŃSCY INTELEKTUALIŚCI W POGONI ZA MODELEM EMANCYPOWANEJ MUZUŁMANKI NA POCZĄTKU XX WIEKU*

Amila Kasumović <https://orcid.org/0000-0002-9463-0921>

Uniwersytet w Sarajewie

ABSTRACT

BETWEEN EAST AND WEST: MUSLIM INTELLECTUALS IN SEARCH OF A MODEL FOR THE MUSLIM WOMEN'S EMANCIPATION IN BOSNIA AND HERZEGOVINA AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

After introduction of the Austro-Hungarian rule to Bosnia and Herzegovina in 1878, Bosnian Muslims became very concerned about preserving their Islamic identity under the rule of Christians. They were particularly disturbed by the modernization processes which have changed the social practices of the inhabitants of Bosnia and Herzegovina, one of which was the entering of Muslim female children into the secular education system and public sphere. This paper deals with the way that the Muslim intellectual circles viewed the emancipation of Muslim women: respectively, how they – to a certain extent – accepted European influences and how they supplemented them with Ottoman practices, having in mind that the modernization process was also evident in the Ottoman society, especially in the second half of the 19th century. The article analyzes the views of the leading Muslim intellectuals on the models for the emancipation of Muslim women in Bosnia and Herzegovina presented in Muslim journals at the beginning of the 20th century.

Keywords: Bosnia and Herzegovina, Ottoman Empire, Ottoman women, Bosnian Muslim women, Muslim journals.

Słowa kluczowe: Bośnia i Hercegowina, Imperium Osmańskie, Osmanki, bośniackie muzułmanki, prasa muzułmańska.

* Badania prezentowane w artykule zostały sfinansowane w ramach grantu Narodowego Centrum Nauki: „Przemiany społeczne wśród wspólnot muzułmańskich w Bośni i Hercegowinie oraz Bułgarii w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku. Studia porównawcze” (2020/39/B/HS3/01717). Na potrzeby otwartego dostępu autorka zastosowała publiczną licencję dotyczącą praw autorskich CC-BY do dowolnej wersji Author Accepted Manuscript (AAM) wynikającej z tego zgłoszenia.

WSTĘP

Austro-węgierska okupacja Bośni i Hercegowiny w 1878 roku jest jednym z najbardziej przełomowych momentów w bośniacko-hercegowińskiej historii. Okupacja, choć wprowadzona tymczasowo, bez tendencji do ograniczania czy naruszania zasady suwerenności władzy sultana w Bośni i Hercegowinie, w praktyce położyła kres wielowiekowemu panowaniu osmańskiemu¹. Chociaż oficjalnie polityka Wiednia opierała się na poszanowaniu tradycji i zwyczajów Bośni i Hercegowiny², to jednocześnie rozwijano narrację o zacofaniu ludności terenów okupowanych oraz potrzebie „przyniesienia” jej dorobku kulturowego i cywilizacyjnego Zachodu.

W 1878 roku większość mieszkańców Bośni i Hercegowiny stanowczo sprzeciwiała się ustanowieniu panowania austro-węgierskiego³. Szczególnie przeciwni byli temu muzułmanie, którzy nie mogli się pogodzić ze zmianą władzy i życiem w granicach kraju zarządzanego przez chrześcijan. Po zakończeniu podporządkowywania Bośni i Hercegowiny ludność muzułmańska wyraziła opór wobec nowych władz poprzez ruch wychodźczy oraz emigrację ukierunkowaną głównie na terytoria znajdujące się pod panowaniem osmańskim⁴.

Po ustanowieniu rządu austro-węgierskiego w Bośni i Hercegowinie forsowano kurs rozwoju lokalnej wspólnoty, co znalazło swój oddźwięk w kulturze, gospodarce i edukacji⁵. System oświaty uznano za jedno z głównych narzędzi realizacji austro-węgierskiej misji cywilizacyjnej i zbliżenia miejscowej ludności do dynastii Habsburgów⁶. Również w tej dziedzinie muzułmanie stawiali niezwykle silny opór, nie chcąc zastępować już istniejących szkół wyznaniowych szkołami państwowymi (ludowymi)⁷. Obawiali się, że doprowadzi to do „chrystianizacji” dzieci i utra-

¹ Władza sultana w prowincji gwarantowana była na mocy konwencji podpisanej między Austro-Węgrami a Imperium Osmańskim 21 IV 1879 r. Konwencja miała na celu ustalenie szczegółów okupacji, o której zdecydowano 25 artykułem kongresu berlińskiego. *Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen 1878–1880*, I, Wien 1880, s. 3–4.

² Zostało to zapewnione w cesarskiej proklamacji skierowanej do mieszkańców Bośni i Hercegowiny opublikowanej 28 VII 1878 r. w „Wiender Zeitung”. Ibidem, s. 4.

³ Więcej o okupacji zob. H. Kreševljaković, *Sarajevo u doba okupacije Bosne 1878* [w:] *Izabrana djela IV, Prilozi za političku istoriju Bosne i Hercegovine u XVIII i XIX stoljeću*, ur. A. Sućeska, E. Pelidija, Sarajevo 1991, s. 73–169; *Die Occupation Bosniens und der Herzegovina*, hrsg. E. Hölzle, Wien 1878.

⁴ Więcej o emigracji z Bośni do Imperium Osmańskiego po 1878 r. zob. S. Bandžović, *Iseļjavanje Bošnjaka u Tursku*, Sarajevo 2006.

⁵ Rozwój rolnictwa i edukacji był priorytetem dla władz, co podkreślał wspólny minister finansów monarchii odpowiedzialny za administrację Bośni i Hercegowiny Benjamin Kállay w wywiadzie udzielonym londyńskiej gazecie „Daily Chronicle” w 1895 r. R.J. Donia, *Islam pod Dvoglavim orlom: Muslimani Bosne i Hercegovine 1878.–1914.*, Zagreb–Sarajevo 2000, s. 21.

⁶ *Zabilježene. Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. stoljeću*, ur. J. Čaušević, Sarajevo 2014, s. 24–25.

⁷ F. Giomi, *Forging Habsburg Muslim Girls: Gender, Education and Empire in Bosnia and Herzegovina (1878–1918)*, „Journal of the History of Education Society” 2015, vol. 44(3), s. 279;

ty przez nie islamskiej tożsamości⁸. Przynajmniej na początku uważali, że proces europeizacji może się okazać niezwykle niebezpieczny dla wartości kultywowanych w rodzinie muzułmańskiej⁹. W szczególności troszczono się o dziewczęta i wyrażano pragnienie, aby ich życie było zgodne z islamskimi przepisami religijnymi i szariatem. Sądzono, że jest to jedyna gwarancja zachowania integralności moralnej muzułmańskich kobiet.

Ponieważ rząd Austro-Węgier uważał muzułmańskich właścicieli ziemskich i wielmożów za potencjalnych sojuszników politycznych, działał ostrożnie w kwestii edukacji ludności muzułmańskiej, zwłaszcza gdy rzecz dotyczyła dziewcząt. Mimo to od lat 90. XIX wieku widać pewne zmiany w podejściu do edukacji muzułmanek. Na początku XX stulecia, a dokładniej po przełomowych wydarzeniach w Imperium Osmańskim oraz w Bośni i Hercegowinie w 1908 roku, rozpoczęto debatę publiczną na temat emancypacji kobiet muzułmańskich na tym terytorium¹⁰. Wówczas skupiano się na możliwościach kształcenia dziewcząt¹¹.

Celem niniejszego artykułu jest zaprezentowanie inicjatorów debaty na temat muzułmanek i ich edukacji w ówczesnych czasopiśmie muzułmańskich. Jednocześnie staram się pokazać, że na początku XX wieku wśród muzułmańskiej elity intelektualnej panował pogląd, jakoby wzorem do naśladowania dla bośniackich muzułmanek powinny być kobiety ze Wschodu, a więc z Imperium Osmańskiego, Egiptu, Syrii i części Rosji, podczas gdy kulturowe osiągnięcia Zachodu należało przyjmować wybiórczo i z dużą ostrożnością.

W historiografii kwestia szkolnictwa muzułmańskiego i edukacji muzułmańskich kobiet została stosunkowo dobrze opracowana¹². Nie omówiono jednak tego, jaki rodzaj kobiecej emancypacji uznawano za właściwy dla Bośni i Hercegowiny na początku XX wieku. W niniejszym artykule staram się wypełnić tę lukę.

M. P a p i ć, *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austro-ugarske okupacije (1878–1918)*, Sarajevo 1972, s. 95.

⁸ Podobne obawy można zaobserwować w kolonialnych Indiach w XIX stuleciu. Zob. S. K h o j a - M o o l j i, *Forging the Ideal Educated Girl: The Production of Desirable Subjects in Muslim South Asia*, Oakland 2018, s. 11–12.

⁹ I. K e m u r a, *Uloga „Gajreta“ u društvenom životu muslimana Bosne i Hercegovine (1903–1941)*, Sarajevo 1986, s. 13–14.

¹⁰ A. J a h i ć, *Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini (1908–1950)*, Zagreb 2017, s. 44, 48. W Imperium Osmańskim pokładano wielkie nadzieje w rewolucji młodotureckiej. Kobiety wierzyły, że nowy kurs polityczny przyniesie im korzyści społeczne, przede wszystkim możliwość swobodnej edukacji. N. N., *Feminizam u Turskoj*, „Behar” 1908, br. 9(IX), s. 146.

¹¹ M. H a m d i, *Evolucija našeg ženskinja*, „Gajret” 1910, br. 7–8(III), s. 110–111.

¹² Dla przykładu wymienię kilka najważniejszych tytułów: H. Č u r i ć, *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Sarajevo 1983; F. G i o m i, *Forging Habsburg Muslim Girls...*, s. 274–292; idem, *Making Muslim Women European: Voluntary Associations, Gender, and Islam in Post-Ottoman Bosnia and Yugoslavia (1878–1941)*, Budapest–New York 2021; A. J a h i ć, op. cit.; S. Š u š n j a r a, *Školovanje ženske djece u Bosni i Hercegovini u doba Austro-Ugarske (1878.–1918.)*, „Napredak” 2014, br. 155(4), s. 453–466.

WALKA O MUZUŁMAŃSKIE DZIEWCZĘTA – PRZEZ WYKSZTAŁCENIE DO ŚWIETLANEJ PRZYSZŁOŚCI

Po zajęciu Bośni i Hercegowiny administracja austro-węgierska zachowała dotychczas istniejące szkolnictwo wyznaniowe. Każda grupa wyznaniowa (muzułmanie, prawosławni, katolicy, Żydzi) miała swoje szkoły, w których nauczano głównie religii. Nowa władza zaakceptowała funkcjonowanie 535 sibjan-mektebów¹³, do których uczęszczało 23 603 muzułmańskich dzieci. Początkowo ten stan się utrzymywał, ale administracja austro-węgierska planowała utworzenie szkół państwowych lub narodowych, które prowadziłyby edukację opartą na wzorcach europejskich¹⁴. Zakładanie państwowych placówek zaczęło się w 1879 roku. Władza kładła nacisk na szkolnictwo świeckie, ale musiała również zwracać uwagę na szkoły wyznaniowe i prywatne, gdyż w roku 1904/1905 na 352 szkół podstawowych 239 było państwowych, 103 wyznaniowe, a 10 prywatnych¹⁵.

Oficjalna polityka Wiednia i Rządu Krajowego w Sarajewie wobec ludności muzułmańskiej cechowała się dużą ostrożnością i oportunistycznym, gdyż forsując świecką edukację, nie chciano jeszcze mocniej rozniecać oporu wśród bośniackich muzułmanów wobec austro-węgierskich rządów¹⁶.

Dopiero w 1890 roku Rząd Krajowy przystąpił do reform sibjan-mektebów we współpracy z lokalnymi notablami muzułmańskimi. Celem było wprowadzenie do mektebów (ibtidajów) nauki pisma łacińskiego, cyrylicy i „rachunków”, lecz plan ten nie doszedł do skutku. Jedyne, co udało się uzyskać, to określenie w ustawie wieku dziecka, które miało zaczynać edukację (sześć lat), oraz czasu nauki w mektebie (trzy lata). Przed I wojną światową zdecydowano, by do mektebów-ibtidajii obowiązkowo uczęszczały wszystkie dzieci z rodzin islamskich¹⁷. W 1893 roku Benjamin Kállay zaczął wymagać, aby osoby, które ukończyły ibtidajje, były następnie obowiązkowo zapisywane do szkół państwowych¹⁸. Nowe władze utrzymywały stałą liczbę medres, podczas gdy ruždije uznano za nieprzydatne, dlatego ich liczba systematycznie się zmniejszała¹⁹.

¹³ Sibjan-mekteby to islamskie szkoły podstawowe, w których zdobywano elementarną wiedzę religijną. Nie było precyzyjnie określonego wieku, w jakim dzieci miały do nich chodzić, nie istniały klasy, system nauczania nie został ustawowo precyzowany. Uczęszczał tam zarówno chłopcy, jak i dziewczęta. H. Čurić, op. cit., s. 204–206.

¹⁴ Ogłoszono to w rządowej gazecie „Bosansko-hercegovače novine”, 12 IX 1878 r., s. 1.

¹⁵ *Izviještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906*, Zagreb 1906, s. 136–137.

¹⁶ M. Papić, op. cit., s. 77. W roku szkolnym 1904/1905 w szkołach państwowych pracowało 568 nauczycieli, w tym 96 muzułmanów. Ibidem, s. 148.

¹⁷ H. Čurić, op. cit., s. 209–212.

¹⁸ R. Okey, *Taming Balkan Nationalism: The Habsburg 'Civilizing Mission' in Bosnia 1878–1914*, Oxford 2007, s. 97, 99.

¹⁹ *Ruždije* to państwowe czteroletnie szkoły świeckie, które funkcjonowały w Imperium Osmańskim. Mogli tam uczęszczać wszyscy bez względu na wyznawaną religię. W okresie austro-węgierskim uległy całkowitej degradacji i postrzegane były jako bardzo archaiczne szkoły elementarne. H. Čurić, op. cit.,

Wkrótce w związku z prowadzoną polityką stało się jasne, że ludność muzułmańska nie jest zainteresowana uczęszczaniem do szkół państwowych. Największe obawy wynikały z przeświadczenia, że wpływy Zachodu będą „szkodliwe”, przyniosą „wynarodowienie” muzułmanów, a także doprowadzą do utraty moralności i tożsamości religijnej. Dlatego nawet 20 lat po okupacji, w roku szkolnym 1899/1900, do 239 państwowych szkół podstawowych zapisanych było tylko 4886 muzułmańskich dzieci, w tym jedynie 12 dziewczynek²⁰.

O ile kwestia edukacji muzułmańskich chłopców w szkołach państwowych pojawiała się jako temat, nad którym dyskutowano, o tyle nikt nie zadawał sobie pytania o kształcenie muzułmańskich dziewcząt w szkołach świeckich, gdyż uważano tego typu postulat za bezprzedmiotowy (Rząd Krajowy nie naciskał na koedukację, a szczególnie na zakładanie klas męsko-damskich)²¹. W patriarchalnym społeczeństwie Bośni i Hercegowiny uważano, że zasadniczo dla kobiet nie ma miejsca w sferze publicznej²² i że ich jedyna odpowiedzialność wobec społeczności sprowadza się do przyzwoitego życia rodzinnego oraz wypełniania obowiązków żony, matki i gospodyni domowej. Dla niektórych grup muzułmańskich opuszczenie domu i uczęszczanie dziewcząt do szkół publicznych oznaczało bezpośrednie naruszenie szariatu i przepisów religijnych. Oprócz tego panowało przekonanie, że kobietom potrzebne jest tylko wykształcenie religijne, gdyż niczego więcej i tak nie są się w stanie nauczyć²³.

Rząd Krajowy nie był zainteresowany wywieraniem presji na ludność muzułmańską, aby posyłała swoje dzieci do szkół publicznych. Szczególnie nie chciał ingerować w zwyczaje i tradycje muzułmanów, chociaż oznaczało to, że muzułmańskie dziewczęta w większości pozostawały poza publicznym systemem edukacji i nie uczęszczały do szkół międzywyznaniowych. Jak zauważył kiedyś Lajos Thallóczy, wyższy urzędnik Wspólnego Ministerstwa Finansów, do zadań Rządu Narodowego nie zaliczało się ingerowanie w tradycje rodziny muzułmańskiej²⁴.

Rząd Krajowy zasadniczo polegał w tej sprawie na prywatnych inicjatywach. Pierwszą z nich było otwarcie w Sarajewie szkoły specjalnej dla muzułmańskich dziewcząt; pomysł ten wyszedł od Olgi Hörmann – żony Kosty Hörmanna, założyciela i pierwszego dyrektora Muzeum Narodowego w Sarajewie. Ponieważ zajęcia odbywały się w domu rodzinnym Hörmannów (dlatego placówka określana była

s. 234–235. *Ruždije* uważano za szkoły przygotowawcze przed wstąpieniem do medresy. Rząd Krajowy kilkakrotnie próbował je przeorganizować, lecz bez większych sukcesów. M. P a p i ć, op. cit., s. 157.

²⁰ I. K e m u r a, op. cit., s. 19. Po 1900 r. liczba ta jeszcze bardziej się zmniejszyła, gdyż w roku szkolnym 1900/1901 zapisanych było 3965 muzułmańskich uczniów. W roku szkolnym 1902/1903 wzrosła ona do 4026. *Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906...*, s. 141.

²¹ M. P a p i ć, op. cit., s. 141.

²² Najlepszym potwierdzeniem powyższego faktu jest to, że liczba dziewcząt uczęszczających do klas w publicznych szkołach podstawowych była zawsze znacznie niższa w porównaniu z chłopcami. Przykładowo w roku szkolnym 1895/1896 w szkołach państwowych było 20 105 chłopców i 5469 dziewczynek. *Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906...*, s. 141.

²³ H. Č u r i ć, op. cit., s. 198. Z podobnymi postawami spotykamy się w społeczności muzułmańskiej w Indiach na początku XX w. S. K h o j a - M o o l j i, op. cit., s. 23.

²⁴ R. O k e y, op. cit., s. 156.

przez lokalną społeczność „hermanówką”²⁵), panowało przekonanie, że dziewczęta mogą zostać tam narażone na negatywne wpływy. Gdy przeniesiono ją do innej lokacji, sam *reis-ul-ulem* (przywódca wspólnoty islamskiej w Bośni – przyp. tłum.) zaczął posyłać tam swoją córkę.

Z drugą inicjatywą wyszedł Hadži Hasan ef. Spaho, *muderis* meczetu Gazi Husrev-beja i dyrektor Szariackiej Szkoły Sędziów, który w 1891 roku otworzył pierwszą żeńską szkołę dla muzułmanek, mającą cztery klasy, gdzie oprócz religii uczono też robót ręcznych. Szkoła była finansowana z budżetu mearifi sanduka okręgu (*Bezirke*) sarajewskiego i przy wsparciu Rządu Krajowego²⁶. Ponieważ cieszyła się dużym zainteresowaniem, Olga Hörmann zdołała przekonać Rząd Krajowy, by zainicjował kolejny kurs dla muzułmańskich dziewcząt, aby mogły zdobyć podstawowe umiejętności czytania i pisania. Tego typu kurs dla dzieci w wieku od siedmiu do jedenastu lat uruchomiono w 1894 roku, a już w 1897 roku przekształcił się on w muzułmańską żeńską szkołę podstawową. Pierwotnie placówka miała cztery klasy, ale w 1901 roku została rozszerzona o trzy kolejne, stając się wówczas muzułmańską szkołą podstawową dla dziewcząt o poszerzonym kursie²⁷. Kształciły się tam przyszłe nauczycielki szkół żeńskich²⁸. Wyjawszy „hermanówkę”, o której nie posiadamy więcej informacji, w 1900 roku w dwóch muzułmańskich żeńskich szkołach podstawowych były zapisane 292 uczennice²⁹.

Działania te świadczą o bardzo niewielkich sukcesach w zakresie kształcenia muzułmańskich dziewcząt, tym bardziej że jeśli nawet rodziny pozwalały dziewczynom uczęszczać do szkół podstawowych, to nie było w zwyczaju, by po ich ukończeniu kontynuowały edukację³⁰. Oznaczało to, że z perspektywy czasu skromna wiedza, którą zdobyły w szkole podstawowej, wkrótce traciła znaczenie, gdy powracały do sfery prywatnej i oddawały się obowiązkom domowym³¹.

W społeczeństwie bośniackim panowała powszechna opinia, że dziewczęta nie potrzebują niczego poza podstawowym wykształceniem. Do średnich szkół uczęszczały często jako wolne słuchaczki, z możliwością złożenia egzaminów dopiero po zakończeniu wykładów³².

²⁵ Ibidem, s. 101.

²⁶ H. Čurić, op. cit., s. 251.

²⁷ M. Kujović, *Muslimanska osnovna i viša djevojačka škola sa produženim tečajem (1894–1925). Prilog historiji muslimanskog školstva u Bosni i Hercegovini*, „Novi Mualim” 2010, br. 41(11), s. 73.

²⁸ Oprócz tego w Fojnici prowadzono kurs dla katoliczek i muzułmanek. Muzułmanki, oprócz robót ręcznych, uczyły się czytać, pisać i rachować. W Bosanskim Brodzie w 1890 r. została wprowadzona nauka robót ręcznych, czytania, pisania i rachowania w żeńskim mektebie. *Izvjestaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906...*, s. 154.

²⁹ H. Čurić, op. cit., s. 252.

³⁰ W statystykach trzech państwowych szkół wyższych dla dziewcząt w Sarajewie, Mostarze i Banja Luce z lat 1900–1905 muzułmanki nie są wyszczególnione jako osobna kategoria uczennic, co sugeruje, że w ogóle ich wtedy nie było. *Izvjestaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906...*, s. 166.

³¹ A. Jahić, op. cit., s. 46.

³² S. Šušnjara, op. cit., s. 456. Brak możliwości przystąpienia do egzaminu maturalnego powodował, że dziewczęta nie mogły dostać się na uniwersytet. T.J. Lis, *Emancipacija žena u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske uprave (1878–1918)*, „Historijski pogledi” 2021, br. 5, s. 73.

Na początku XX wieku pojawił się jednak cień szansy także dla muzułmańskich dziewcząt, kiedy otwarty w 1901 roku poszerzony kurs w muzułmańskiej żeńskiej szkole podstawowej umożliwił później przekształcenie jej w średnią muzułmańską szkołę dla dziewcząt w Sarajewie. Poszerzony kurs został przedłużony z trzech do czterech lat w 1913 roku i dopiero wtedy placówka ta oficjalnie zaczęła nosić nazwę Muzułmańska Szkoła Podstawowa i Liceum dla Dziewcząt³³.

Kwestia wykształcenia muzułmańskich dziewcząt przykuwała uwagę politycznych elit w czasie rozpoczętych w 1910 roku prac bośniacko-hercegowińskiego parlamentu, ale okazja do zrobienia czegoś znaczącego w tej sprawie nie została wykorzystana w 1911 roku, kiedy ogłoszono ustawę o szkolnictwie obowiązkowym. Progresywni muzułmańscy posłowie nie zareagowali odpowiednio, a w konsekwencji wprowadzone prawo o obowiązku szkolnym nie było obligatoryjne dla muzułmańskich dziewcząt³⁴. Po przyjęciu tak niekorzystnej ustawy na liderów postępowych muzułmanów zasiadających w parlamencie spadła więc ostra krytyka³⁵.

Postępowy nurt intelektualistów muzułmańskich obwiniał ulemów (elitę religijną) za zły stan edukacji muzułmańskiej³⁶, a zwłaszcza za słabe wyniki w zakresie edukacji dziewcząt. Na takie zarzuty w gazecie „Muallim” zareagowała niejaka Safijje-hanum³⁷, która zaatakowała zwłaszcza doktora Hamdije Karamehmedovicia, przyjaciela Bašagicia, również zasiadającego w parlamencie. Była ona przeciwna edukacji muzułmańskich dziewcząt według europejskich wzorców, ponieważ uważała, że może ona mieć zły wpływ na delikatne muzułmańskie dziewczęta³⁸. Choć gwałtownie zareagowano na jej zarzuty, można było odnieść wrażenie, że muzułmańscy intelektualiści i osoby należące do elity religijnej mają rozbieżne opinie na temat potrzeby i znaczenia edukacji muzułmańskich kobiet.

³³ M. K u j o v i ć, *Muslimanska osnovna i viša djevojačka škola...*, s. 74.

³⁴ A. J a h i ć, op. cit., s. 54–55.

³⁵ Szczególna krytyka spadła na Safeta-beg Bašagicia, orientalistę i działacza kulturowego. Nie wiadomo, dlaczego sprzeciwił się on obowiązkowemu prawu do podstawowego kształcenia muzułmanek, tym bardziej że wszystkie jego córki uczęszczały do szkół, a najmłodsza Enisa ukończyła Wydział Medyczny Uniwersytetu w Zagrzebiu. M. D ž a n k o, *Dr. Safvet-beg Bašagić-Redžepašić (Mirza Safvet: Vitez pera i mejdana). Intelektualna povijest i ideološkijska upotreba djela*, Sarajevo 2006, s. 210.

³⁶ Intelektualiści, tacy jak Safvet-beg Bašagić, Edhem Mulabdić i Osman Nuri Hadžić, uważali, że hodźowie są na to obojętni. Uznali również, że ówczesni ulemowie nie byli wystarczająco wykwalifikowani, by zajmować piastowane stanowiska. E. K a r i ć, *Bosnian Muslims and Their Educational Dilemmas in the Austro-Hungarian Period (1878–1918)* [w:] *Islam in the Balkans: Unexpired Hope*, eds. M. S a v a š K a f k a s y a l i, Ankara 2016, s. 43. Ponadto twierdzili, że ulemowie byli konserwatywni i niechętni do zaakceptowania zmian w społeczeństwie.

³⁷ Był to pseudonim Serbki Sofiji Pletkosić. Warto zadać sobie pytanie, dlaczego ukryła się ona pod pseudonimem muzułmanki i pisała w konserwatywny sposób o kształceniu muzułmańskich kobiet.

³⁸ O debacie, która się toczyła między Safijje-hanum i dr. Karamehmedoviciem, zob. N. G r e b o v i ć - L e n d o, *Pisma „uvažene spisateljice“ Safijje-hanume: Prilog razvoju ili sputavanju ženske kritičke misli u Bosni i Hercegovini* [w:] *Naučno savjetovanje Naučna misao u Bosni i Hercegovini – historijski razvoj do kraja XX stoljeća*, Sarajevo 2018, s. 697–704; F. Ž u t i ć, *Sofija Pletkosić, Safijja-hanum, i rasprava o emancipaciji i školovanju žene muslimanke*, „Glasnik Rijaseta Islamske zajednice Bosne i Hercegovine” 2009, br. 7–8, s. 664–675.

Możemy to zauważyć, analizując dwie ankiety dotyczące oświaty, przeprowadzone wśród muzułmanów. Pierwsze badanie wykonano w roku szkolnym 1910/1911 na grupie bardzo heterogenicznej. Zrewidowało ono wcześniejsze stanowisko, wedle którego dziecko ma najpierw skończyć mekteb ibtidaję³⁹, a dopiero potem iść do szkoły podstawowej (z trzyletnim opóźnieniem w stosunku do innych dzieci). Wyrażono stanowisko, że Rząd Krajowy powinien otwierać szkoły w miejscowościach, gdzie ludność muzułmańska stanowiła większość. W przypadku dziewcząt zaproponowano zreformowanie żeńskich ibtidaj – docelowo miały one przypominać ich pięcioletnie odpowiedniki dla chłopców. W drugiej ankiecie, przeprowadzonej w roku szkolnym 1911/1912, zadano pytania o przygotowanie medres i szkół średnich, *Darul-muallimin* (szkołę kształcącą nauczycieli), a także o otwarcie szkoły nauczycielskiej dla muzułmanek. Wyniki, przedstawiające postępowe poglądy większości społeczności islamskiej, nie przełożyły się na rzeczywistość, ponieważ nie uzyskały poparcia Ulema-Medžilisa (rady ulemów), a tym samym nie mogły zostać zaakceptowane przez Rząd Narodowy⁴⁰.

Otwarcie na wzorce europejskie muzułmanie uważali, że administracja austro-węgierska również jest winna złego stanu edukacji wśród ich współwyznawców. Zarzucali Benjaminowi Kállayowi celowość takiego postępowania, gdyż ich zdaniem łatwiej było kontrolować ludzi i rządzić nimi, gdy nie mieli oni dobrego wykształcenia⁴¹. Elity polityczne wykorzystywały bośniacki parlament jako miejsce, gdzie można krytykować politykę Rządu Krajowego i jego stosunek do edukacji społeczności wyznającej islam. Podkreślono, że w ciągu 30 lat rządów Austro-Węgier w Bośni i Hercegowinie nie osiągnięto znaczących rezultatów w dziedzinie oświaty, gdyż 92% ludności nadal było analfabetami. Sytuacja okazała się szczególnie niekorzystna dla ludności muzułmańskiej, gdyż odpowiedzialność za jej losy leżała w gestii Rządu Krajowego, który celowo miał utrudniać zakładanie szkół w miejscowościach, gdzie większość stanowiła ludność muzułmańska⁴².

Zaprezentowanie podstawowych elementów szkolnictwa muzułmańskiego na przełomie XIX i XX wieku oraz stosunku rządu austro-węgierskiego do tej sprawy jest kluczowe dla zrozumienia problemu emancypacji kobiet muzułmańskich,

³⁹ Uważano, że wystarczy, gdy dziecko pozna Koran, czemu miało służyć ukończenie wyłącznie pierwszej klasy *ibtidajji*. Jeśli zachodziła taka konieczność, można było pobierać prywatne lekcje w domu.

⁴⁰ H. Čurić, op. cit., s. 193–203.

⁴¹ R. Okey, op. cit., s. 102.

⁴² Karamehmedović i Bašagić na obradach parlamentu krytykowali rządowe reformy mektebów, których rezultatem było otwieranie *ibtidajji*. Po tym, jak muzułmanie wywalczyli sobie autonomię polityczno-religijną w 1909 r., otrzymali również prawo pozwalające, by dzieci muzułmańskie najpierw uczęszczały do *ibtidajji*, a dopiero po jej ukończeniu szły do państwowych szkół podstawowych. Postępowi muzułmanie uważali, że takie rozwiązanie to „zamach na dobro bośniacko-hercegowińskich muzułmanów”, ponieważ za jego sprawą muzułmańskie dzieci były opóźnione względem rówieśników innych wyznań. H. Čurić, op. cit., s. 190–191. Opinia ta nie zmieniła się nawet w okresie międzywojennym. Uważano, że rząd celowo nie otwierał szkół w muzułmańskich miejscowościach. A. Nereš, *Prosvijećenost muslimana u Bosni i Hercegovini*, „Gajret” 1925, br. 9–10, s. 152.

która w pierwszej fazie, po podniesieniu tej kwestii w bośniackiej prasie na początku XX wieku, sprowadzona została do tematu edukacji muzułmanek.

OTWARTE PYTANIE O KWESTIĘ MUZUŁMANEK W BOŚNI I HERCEGOWINIE: W JAKIM KIERUNKU PROWADZIĆ EMANCYPACJĘ?

Pod koniec XIX wieku w Bośni i Hercegowinie pojawiła się pierwsza generacja młodych muzułmańskich intelektualistów, którzy zostali wykształceni w duchu europejskim. Niektórzy z nich, jak Safvet-beg Bašagić⁴³, Edhem Mulabdić⁴⁴ i Osman Nuri Hadžić⁴⁵, byli uznanymi pisarzami i urzędnikami publicznymi. Przedstawiciele tego postępowego nurtu uważali, że muzułmanie z Bośni i Hercegowiny powinni się stać łącznikiem między Wschodem a Zachodem, a co się z tym wiąże – powinni znać dorobek cywilizacji europejskiej⁴⁶. Wspomniani intelektualiści mocno podkreślali słowiańskie pochodzenie bośniackich muzułmanów, zawsze przy tym akcentując ich islamską tożsamość i potrzebę jej zachowania⁴⁷. Ponieważ niektórzy uzyskali dyplomy na uniwersytetach austro-węgierskich, wierzyli, że życie i rozwój w ramach monarchii są możliwe dla muzułmanów Bośni i Hercegowiny. To ostatnie stanowisko stanowiło obosieczny miecz dla grupy postępowych muzułmanów. Z jednej strony

⁴³ Safvet-beg Bašagić urodził się w 1870 r. w Nevesinje. Po ukończeniu szkoły średniej w Sarajewie podjął studia orientalistyczne w Wiedniu. Tam w 1910 r. uzyskał doktorat z języków orientalnych i historii islamu. Był członkiem i przewodniczącym parlamentu Bośni i Hercegowiny. Po I wojnie światowej pracował w Muzeum Narodowym. Zmarł w Sarajewie w 1934 r. Uważany był za wybitną postać i „najteższą głowę” w społeczności muzułmańskiej początku XX w. Fascynował go oświeceniowy idealizm, co przejawiało się w jego zaangażowaniu społecznym. Zob. więcej: M. Džankić, op. cit.

⁴⁴ Edhem Mulabdić urodził się w Maglaju w 1862 r. Po ukończeniu Szkoły Nauczycielskiej w Sarajewie pracował jako nauczyciel w różnych placówkach. Był aktywny politycznie, ale także ugruntował swoją pozycję w dziedzinie literatury, zwłaszcza po opublikowaniu powieści *Zielona darń (Zelena busenje)*. Zmarł w Sarajewie w 1954 r. Zob. więcej: A. Nametak, *Edhem Mulabdić*, Zagreb 1995. Por. S. Sarić, *Mulabdić*, Mostar 2002.

⁴⁵ Osman Nuri Hadžić urodził się w Mostarze w 1869 r. Kształcił się w rodzinnym mieście oraz w Sarajewie, gdzie ukończył szkołę sędziów sądu szariackiego. Ponadto studiował prawo na Uniwersytecie w Zagrzebiu. Choć przez długi czas pracował jako urzędnik Sądu Okręgowego w Sarajewie i Rządu Krajowego, miał czas, by poświęcić się zarówno karierze politycznej, jak i literaturze, którą pasjonował się od czasów szkolnych. Dużo pisał wraz z Ivanem Milićevićem pod pseudonimem Osman-Aziz. Był też znakomitym znawcą historii islamu. Zmarł w Belgradzie w 1937 r. Zob. więcej: S. Sarić, *Osman-Aziz*, Mostar 2005.

⁴⁶ I. Kemura, op. cit., s. 21–29.

⁴⁷ W pierwszym numerze czasopisma „Behar” redakcja pisała o celach „umocnienia nas w naszej świętej wierze – islamie i ogólnie – kształceniu naszego islamskiego ludu w Bośni i Hercegowinie”. „Behar” 1900, br. 1, s. 1–2. O intelektualistach muzułmańskich, którzy działali na rzecz modernizacji w monarchii Habsburgów i Imperium Osmańskim zob. L. Amzi-Erdogdu lar, *Alternative Muslim Modernities: Bosnian Intellectuals in the Ottoman and Habsburg Empires*, „Comparative Studies in Society and History” 2017, vol. 59(4), s. 912–943.

kontakt z kulturą europejską dał im możliwość wypracowania strategii oświecenia ludności muzułmańskiej w dziedzinie kultury i ekonomii, ale z drugiej strony oddalił ich od zwykłych ludzi.

Konieczne było więc znalezienie medium przekazującego idee młodych muzułmańskich intelektualistów „zwykłemu człowiekowi”. Oprócz czytelnicy i towarzystw kulturalno-oświatowych doskonałym kanałem informacji okazały się czasopisma. Najbardziej zasłużyli się wspomniani Bašagić, Mulabdić i Hadžić, których działalność dziennikarska w takich periodykach, jak „Behar”⁴⁸, „Gajret”⁴⁹ i „Biser”⁵⁰, była szczególnie istotna dla kwestii emancypacji kobiet. Wszystkie trzy czasopisma podkreślały swoje islamskie korzenie, kładły nacisk na promowanie wartości Wschodu, ale także Zachodu, oraz na oświecenie ludności muzułmańskiej poprzez edukację, nawet jeśli oznaczało to nowoczesne szkoły europejskie w Bośni i Hercegowinie. Należy podkreślić, że owe artykuły, z różnymi dyskusjami i odpowiednimi tekstami poświęconymi wybitnym kobietom, zapoczątkowały debatę na temat potrzeby edukacji muzułmanek i przyczyniły się do sformułowania dodatkowego zestawu pytań dotyczących modelu emancypacji.

Choć młodzi muzułmańscy intelektualiści uważali, że należy przyjąć europejską koncepcję edukacyjną, w kwestii rozwiązań w zakresie oświaty czerpali inspirację z Imperium Osmańskiego, a także z Egiptu czy Kaukazu. Tam również pojawiały się zmiany i duch nowych czasów, ale przede wszystkim problem muzułmańskich kobiet wkraczających do sfery publicznej poruszano na owych obszarach dużo wcześniej. Kierując się ideą panislamizmu, często czytali i tłumaczyli postępowych myślicieli muzułmańskich, takich jak Muhammad ‘Abduh, Qasim Amin i M. Farid Wajdi⁵¹.

⁴⁸ Gazetę założyli w 1900 r. Bašagić, Mulabdić i Hadžić w celu oświecenia społecznego muzułmanów. Właśnie dlatego artykuły drukowano w języku ojczystym (a nie tureckim), w alfabecie łańskim. Według wydawców czasopisma to wiara i edukacja powinny się znajdować na pierwszym planie. Rząd Krajowy miał neutralny stosunek do gazety ze względu na jej apolityczność. Po 1908 r. pismo przestało być jednak obojętne narodowo. Tendencje prochorwackie stawały się coraz bardziej widoczne na łamach „Behara”, przez co gazeta straciła na popularności i ostatecznie została zamknięta w 1911 r. Zob. M. R i z v i ć, *Behar: Književnohistorijska monografija*, Sarajevo 2000. Osman Nuri Hadžić zauważył, że pismo zostało dobrze przyjęte nawet wśród muzułmańskich kobiet, które próbowały uczyć się alfabetu łańskiego tylko po to, by czytać artykuły „Behara”. T. K r u š e v a c, *Bosansko-hercegovački listoviu XIX veku*, Sarajevo 1978, s. 383.

⁴⁹ Towarzystwo Gajret powstało w 1903 r. z inicjatywy intelektualistów skupionych wokół pisma „Behar”. Głównym celem organizacji była pomoc (stypendialna) dla biednych studentów muzułmańskich. Towarzystwo Gajret rozpoczęło wydawanie pisma o takim tytule w 1907 r. Pierwszym redaktorem został Edhem Mulabdić. Periodyk przestał się ukazywać w 1914 r., zaś po wojnie był dwukrotnie wznowiany (1921–1922 i 1924–1941). I. K e m u r a, op. cit., s. 123–125.

⁵⁰ „Biser” to pismo, które miało wypełnić lukę, jaka powstała po wstrzymaniu wydawania „Behara”. W tym samym czasie gazeta „Gajret” przeżywała kryzys, więc potrzebny był magazyn, który kontynuowałby kulturalno-oświatową misję wśród muzułmanów. Powstanie „Bisera” to zasługa bośniackiego poety Musy Ćazima Ćaticia. Tytuł ukazywał się w Mostarze w latach 1912–1914 i ponownie w 1918 r. E. M e m i j a, L. H a d ž i o s m a n o v i ć, *Biser: Književno-historijska monografija i bibliografija*, Sarajevo 1998, s. 14–18; E. K a z a z, *Biser [w:] Bibliografija književnih priloga u listovima i časopisima Bosne i Hercegovine IV*, ur. S. T u t n j e v i ć, Sarajevo 1991, s. 327.

⁵¹ F. G i o m i, *Making Muslim Women European...*, s. 79–81; M. ‘Abduh (1849–1905) był islamskim aktywistą na rzecz reform, teologiem i pedagogiem działającym w Egipcie. H. Z a k a r i y a, *Muhammad*

Związki z Imperium Osmańskim, choć były wyłącznie czysto emocjonalne, to jednak stanowiły niewyczerpane źródło inspiracji do dyskusji o potrzebie edukacji muzułmańskich kobiet w Bośni i Hercegowinie⁵². Od 1839 roku imperium rozpoczęło reformy mające na celu modernizację w dziedzinie życia społecznego. W kwestii edukacji zmiany te miały przez długi czas na celu pogodzenie procesów modernizacyjnych i tradycji islamskiej. Dopiero regulacje dotyczące się oświaty publicznej z 1869 roku zapowiadały podejście laickie w tym zakresie, nie trwało to jednak długo⁵³. Tak zwany okres hamidzki (1878–1908) przyniósł częściową likwidację europejskich wpływów na proces kształcenia, a także powrót do szkół wyznaniowych oraz do moralności opartej na zasadach islamu⁵⁴, aż do czasu, gdy młodoturcy ostatecznie nie zerwali z takim podejściem. Duży postęp w dziedzinie edukacji dziewcząt dokonał się wraz z otwarciem Żeńskiej Szkoły Nauczycielskiej w 1870 roku. Z początkiem lat 80. XIX wieku uruchomiona została pierwsza szkoła średnia dla muzułmanek⁵⁵, a wykształcenie na poziomie uniwersyteckim było dostępne dla kobiet od 1914 roku⁵⁶.

Debatę o edukacji dziewcząt zapoczątkowano w osmańskiej prasie w latach 60. XIX wieku⁵⁷. O emancypacji kobiet muzułmańskich dyskutowano wyłącznie w odniesieniu do tradycji islamu oraz patriarchalnego społeczeństwa osmańskiego. W tym kontekście edukację uważano za potrzebną kobietom tylko po to, aby wyposażyc

'Abduh's Reformism: The Modes of Its Dissemination in Pre-Independent Malaysia, „International Research Journal of Shariah Muamalat and Islam” 2020, vol. 2(4), s. 43–54. Qasim Amin (1863–1908) był również islamskim działaczem na rzecz reform, który zyskał popularność dzięki dziełu *Wyzwolenie kobiet* z 1899 r. Opowiadał się za ideą islamu jako religii, która nie sytuuje kobiet na podrzędnej pozycji. Winą za ten stan rzeczy obarczył władzę i ulemów. N. Sonneveld, *From the Liberation of Women to the Liberation of Men? A Century of Family Law Reform in Egypt*, „Religion and Gender” 2017, vol. 7(1), s. 88–104. Muhammad Farid Wajdi (1875/1878–1954) to również egipski działacz na rzecz reform, absolwent szkół w Aleksandrii i Kairze. Jego biografia dostępna jest na stronie: <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780195382075.001.0001/acref-9780195382075-e-2114> [dostęp: 24 VII 2022 r.].

⁵² M. Č a z i m, *Turska pjesnikinja Nigjar*, „Behar” 1907, br. 1(VIII), s. 382–384. W przytoczonym artykule inspiracje te są szczególnie widoczne.

⁵³ S.A. Somel, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire (1839–1908): Islamization, Autocracy, and Discipline*, Leiden–Boston 2001, s. 2–4.

⁵⁴ Chociaż francuskie wpływy były od dawna zauważalne, należy podkreślić, że reforma oświaty nie została narzucona Imperium Osmańskiemu, a władze w Stambule nie akceptowały biernie wszystkiego, co oferował Zachód. Na szkolnictwo patrzono jak na fuzyję nowoczesności z tradycją, przy czym w latach 1876–1909 wzrosło znaczenie islamu w nauczaniu. W tym sensie inspirujące są badania Benjamina Fortny, który podkreśla, że Imperium Osmańskie miało jasno określony program w dziedzinie edukacji, podczas gdy w Zachodzie przyjmowano tylko to, co można było dostosować do społeczeństwa osmańskiego. B.C. Fortna, *Imperial Classroom: Islam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire*, Oxford 2002, s. 3–12.

⁵⁵ Otwieranie szkół średnich dla muzułmanek określał art. 27 regulacji dotyczących oświaty publicznej z 1869 r. Y. Gelişli, *Education of Women from the Ottoman Empire to Modern Turkey*, „Journal for Labour and Social Affairs in Eastern Europe” 2004, vol. 7(4), s. 122.

⁵⁶ V.M. Smallovod, *Women's Education in Turkey (1860–1950) and Its Impact upon Journalism and Women's Journals*, London 2002, s. 18–21.

⁵⁷ N. van Os, *Ottoman Muslim and Turkish Women in an International Context*, „European Review” 2005, vol. 13(3), s. 461; V.M. Smallovod, op. cit., s. 17.

je w narzędzia, dzięki którym w przyszłości staną się lepszymi matkami, żonami i gospodyniami domowymi. Wykształcona kobieta nie mogła się jeszcze realizować w sferze publicznej, chyba że jako nauczycielka lub pisarka.

W 1900 roku bośniaccy intelektualiści muzułmańscy – zainspirowani debatą o miejscu i roli kobiet w społecznościach islamskich – rozpoczęli podobną debatę na łamach czasopism. Z zamieszczonych artykułów jasno wynika, że również oni myśleli o emancypacji kobiet muzułmańskich w Bośni i Hercegowinie tylko w ramach tradycyjnego społeczeństwa patriarchalnego, opowiadającego się za edukacją kobiet, ale wyłącznie po to, by dzięki zdobytym kompetencjom mogły w przyszłości być lepszymi matkami i żonami⁵⁸. Dyskusję o emancypacji muzułmańskich kobiet w Bośni i Hercegowinie prowadzili głównie mężczyźni, przy czym zagadnienie równości obu płci nie było uznawane za punkt centralny. Debatę koncentrowała się przede wszystkim na obronie honoru kobiety muzułmańskiej i interpretacji zasad islamu. Prawa kobiet były więc podnoszone tylko nominalnie, podczas gdy obrona honoru muzułmanki wysunęła się na pierwszy plan wraz z obowiązkowym argumentem, że edukacja nie będzie szkodzić ich moralności, lecz posłuży rozwojowi rodziny muzułmańskiej⁵⁹.

Z tego powodu uznano, że wyedukowane, dobrze ugruntowane w swych społecznościach muzułmanki z Imperium Osmańskiego, Egiptu czy Kaukazu⁶⁰ są doskonałym wzorcem dla emancypacji bośniacko-hercegowińskiej wyznawczyni islamu, przede wszystkim dlatego, że wszystkie te kobiety, oprócz kariery, dbały również o życie rodzinne. Pisano więc o nich teksty, tłumaczono ich dzieła, a także donoszono o najbardziej interesujących punktach ich biografii⁶¹. I tak, już w drugim numerze „Behara”, w pierwszym roku jego wydawania, anonimowy autor napisał recenzję książki Ayşe Sidiki, pierwszej tureckiej⁶² nauczycielki w szkole średniej. Oczywiście pisano o niej po to, by zwrócić uwagę czytelników na postęp w edukacji kobiet w Imperium Osmańskim. Autor zaznaczał, że przez długi czas w imperium edukacja kobiet ograniczała się do uczęszczania do mektebów, aż w końcu otwarto w Stambule Darul-muallimat (żeńską szkołę przygotowawczą). Bezpośrednią konsekwencją tego było utworzenie żeńskich ruždiji, ponieważ szkoła zapewniała żeńską kadrę nauczycielską. Nauczycielki nie tylko zajmowały się edukacją, lecz także przywiązywały wielką wagę do pracy literackiej⁶³. Ayşe Sidika wyróżniła się tym, że jako pierwsza nauczycielka

⁵⁸ A. Jahić, op. cit., s. 49. W zasadzie taki trend występował również w monarchii austro-węgierskiej. T. J. Lis, op. cit., s. 73.

⁵⁹ S. Vervaet, *Centar i periferija u Austro-Ugarskoj. Dinamika izgradnje nacionalnih identiteta u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine na primjeru književnih tekstova*, Sarajevo 2013, s. 276, 321–323.

⁶⁰ Kilka tekstów w samym tylko „Beharze” poświęcono muzułmankom z Kaukazu. Jeszcze w 1907 r. „Behar” informował o otwarciu towarzystwa charytatywnego muzułmank we Władykaukazie. *Žensko dobrotovorno društvo u Vladikavkazu*, „Behar” 1907, br. 18(VII), s. 215.

⁶¹ Szczególnie popularne były Fatma Aliye, Makbule Leman i Nigâr Bint Osman. F. G i o m i, *Making Muslim Women European...*, s. 79.

⁶² Na początku XX w. w bośniacko-hercegowińskim czasopiśmiennictwie używano na przemian terminu „osmański” i „turecki”, traktując je jak synonimy.

⁶³ A n o n i m, *Usuli talim ve terbiye*, „Behar” 1900, br. 2(I), s. 32.

napisała pracę z zakresu pedagogiki *Usûl-i Talim ve Terbiye* (Porządek nauczania i wychowania)⁶⁴. Dzieło to miało służyć jako przewodnik religijny dla przyszłych nauczycieli i dla rodzin dziewcząt, które zaczynały swoją karierę w oświacie. Autor artykułu szczególnie podkreśla, że Ayşe Sidika w swoim dziele nie przejęła „idei zachodniej pedagogiki i filozofii, lecz za podstawę swoich rozważań wzięła prace z zakresu islamskiej pedagogiki i filozofii”⁶⁵. W ten sposób wskazano na dwie kwestie, obecne w publicznej debacie na temat emancypacji kobiet w Bośni i Hercegowinie: 1) nauka religijna w mektebach była niewystarczająca dla dziewcząt; 2) wzorców edukacyjnych dla muzułmanów nie trzeba szukać wyłącznie na Zachodzie, lecz należy wziąć pod uwagę również bogatą tradycję islamską.

Kilka lat później Safvet-beg Bašagić poświęcił jeden ze swoich tekstów Fitnat – znakomitej poetce z Imperium Osmańskiego, tworzącej w XIX wieku. Ponieważ on sam zawsze podkreślał swoje bejowskie pochodzenie, uznał za ważne, by wspomnieć, że autorka, której sylwetkę prezentował czytelnikom, była człowiekiem „doskonalej arystokratycznej krwi i ducha”. Stwierdzenie to jest istotne, ponieważ rodzinny *background* poetki wskazuje na pewien bardzo istotny czynnik występujący nie tylko w Imperium Osmańskim, ale także w Bośni i Hercegowinie, a mianowicie to, że wykształcenie, prywatne czy państwowe, było dostępne przede wszystkim dla dziewcząt z bogatych i powszechnie szanowanych rodzin⁶⁶. Ponadto, chociaż autor nie wskazuje na to bezpośrednio w tekście, fakt, że wyróżnił ród Fitnaty, z którego wywodziło się kilku *şeyhülislamów*⁶⁷, może znaczyć, że intencją Bašagicia było zainspirowanie szanowanych muzułmanów, by posyłali swoje córki do szkół. To, że poetka nie tworzyła w „złotym wieku” imperium, a jednak jej twórczość była pamiętana i doceniana, ma dla Bašagicia szczególne znaczenie, podobnie jak to, że bohaterka jego artykułu była znana nie tylko ze swoich zdolności literackich, ale także z uczestnictwa w dyskusjach, które prowadziła z wybitnymi myślicielami. Bašagić zakończył swój tekst tłumaczeniem kilku jej utworów⁶⁸, chcąc w ten sposób przybliżyć jej literacką twórczość bośniacko-hercegowińskim miłośnikom poezji oraz zainspirować młode muzułmanki do własnej pracy literackiej.

Okazję do pokazania pozytywnych praktyk stosowanych w Imperium Osmańskim w kontekście reformy szkolnictwa żeńskiego wykorzystał literat Musa Ćazim Ćatić. W 1907 roku napisał interesujący tekst o Nigâr Hanım, którą uważał za najsłynniejszą poetkę osmańską zarówno na Wschodzie, jak i na Zachodzie⁶⁹. Tekst rozpoczyna

⁶⁴ „Behar” w 1907 r. doniósł o śmierci muzułmańskiej pedagog Alimet-ul Benat Hanumy, która żyła i pracowała w Rosji. Promowała edukację wśród kobiet, o czym pisała artykuły do różnych czasopism specjalistycznych i prasy islamskiej. *Smrt jedne islamske spisateljice*, „Behar” 1907, br. 18(VII), s. 215.

⁶⁵ Ibidem.

⁶⁶ Y. G e l i ş l i, op. cit., s. 123. Lekarka Teodora Krajewska, która wykładała higienę w szkołach w Bośni i Hercegowinie, zanotowała, że dziewczęta wyznające islam pochodziły z postępowych rodzin. T. J. L i s, op. cit., s. 82–83.

⁶⁷ Prawdziwe imię poetki to Zubeyda. Była ona córką *şeyhülislama* Mehmeda Esada. M. S a f v e t, *Stambolska pjesnikinja*, „Behar” 1904, br. 1(V), s. 292.

⁶⁸ Ibidem, s. 293–294.

⁶⁹ M. Ć a z i m, *Turska pjesnikinja Nigjar...*, s. 382–384. Bardzo pozytywnie pisał o niej „Behar” także rok później. W artykule przedstawiono opinię o walorach twórczości Nigâr, anonimowego

od przeglądu pozytywnych zmian, jakie zaszły w dziedzinie edukacji kobiet w ostatnich trzech dekadach w Imperium Osmańskim. Ćatić uważa, że postęp intelektualny jest ewidentny, co argumentuje liczbą otwieranych żeńskich szkół. Szczególnie podkreśla potrzebę edukowania osmańskich kobiet, „by były dobrymi gospodyniami domowymi i pracowitymi matkami, które będą wiedziały, jak pielęgnować i wychowywać dobrych członków społeczności muzułmańskiej i narodu tureckiego”⁷⁰. Nawet Ćatić nie uważa, że emancypacja może wyjść poza patriarchalny paradygmat, w którym kobieta ma być przede wszystkim podporą życia rodzinnego⁷¹. Choć dodaje jeszcze jeden ważny element: równouprawnienie kobiet – kluczowe, jeśli rzecz dotyczy się komplementarności całego narodu.

Chociaż Fatma Aliye Hanım (Topuz) była zdecydowanie najśłynniejszą poetką osmańską, znaną nie tylko ze swoich wierszy, ale także z filozoficznych dysput, Ćatić zdecydował się przedstawić bośniackim czytelnikom właśnie Nigâr, podziwianą także przez największego tureckiego poetę Abdülhaka Hâmida (Tarhana). Co istotne, przy wyborze poetki, której drogę życiową i twórczość przybliży swoim czytelnikom, Ćatić kierował się również pozycją jej rodziny. Naturalnie Nigâr, urodzona w Stambule w 1866 roku, również pochodziła z bardzo bogatej i szanowanej rodziny, co umożliwiło jej naukę języków obcych, gry na instrumentach muzycznych, a także zaznajomienie się z literaturą lokalną i światową. Odważyła się ona pisać w bardzo młodym wieku i opublikowała pierwszy zbiór wierszy już w 1889 roku. Autor konkluduje, że choć francuskie, angielskie, niemieckie i inne gazety pisały o jej utworach, Nigâr zawsze była dumna ze swojego tureckiego pochodzenia i faktu, że jest muzułmanką⁷². Ćatić, podobnie jak Bašagić kilka lat wcześniej, prezentuje czytelnikom przekład trzech wierszy Nigâr. Jak można domniemywać, zarówno biografia poetki, jak i przekłady jej twórczości mają stanowić przykład i zachętę dla muzułmańskich kobiet w Bośni i Hercegowinie, aby kształciły się i realizowały właśnie w dziedzinie literatury⁷³. Sam Ćatić, zainspirowany życiem i twórczością Nigâr, zadedykował jej wiersz⁷⁴.

francuskiego dziennikarza, który przeprowadził wywiad z autorką. Poetka wykorzystała wywiad, by wspomnieć o potrzebie odsłaniania twarzy przez muzułmanki, twierdząc jednocześnie, że Turczynki są bardziej chronione niż Europejki, jeśli chodzi o małżeństwo. N.N., *Feminizam u Turskoj...*, s. 146.

⁷⁰ Taki dyskurs pojawiał się także wśród kobiet. W 1895 r. Zehra Hamiyet napisała w artykule, że rolę kobiety jest przede wszystkim miłość do rodziny i wykonywanie obowiązków domowych. V.M. S m a l l w o o d, op. cit., s. 29.

⁷¹ Ćatić tłumaczył teksty z języka tureckiego, które w tym duchu poruszają problematykę kobiet i życia rodzinnego. Zob. *Žena i porodični život (s turskog preveo Ćazim)*, „Behar” 1905, br. 1(VI), s. 341–342.

⁷² M. Ć a z i m, *Turska pjesnikinja Nigjar...*, s. 383–384.

⁷³ Celem Ćaticia było zachęcenie muzułmańskich kobiet w Bośni i Hercegowinie, by realizowały się w dziedzinie literatury i publikowały. Niekoniecznie „kierował się wyższymi wartościami”, ale jego motywacją miało być wyrażenie wsparcia dla autorek i tym samym kobiecej twórczości. E. M e m i j a, L. H a d Ź i s m a n o v i ć, op. cit., s. 45.

⁷⁴ M. Ć a z i m Ć a t i ć, *Izabrana djela*, ur. E. D u r a k o v i ć, Sarajevo 1998, s. 156.

Trend publikowania tekstów poświęconych wybitnym tureckim poetkom był później kontynuowany przez gazetę „Biser”⁷⁵, podczas gdy „Gajret” kładł większy nacisk na tłumaczenie wierszy i prozy niektórych tureckich autorek, bez odwoływania się do szkiców z ich życia⁷⁶.

Gazety, takie jak „Behar”, „Biser” i „Gajret”, służyły również jako swojego rodzaju intelektualny poligon dla młodych muzułmańskich autorów, którzy mogli przedstawić opinii publicznej swoje refleksje na temat edukacji i emancypacji kobiet. W 1894 roku Osman Nuri Hadżić opublikował książkę *Islam i kultura*⁷⁷ w Zagrzebiu. Zajął się w niej między innymi ambiwalentnym postrzeganiem i przedstawianiem kobiet w islamie. Z jednej strony starał się udowodnić, że muzułmanki nie są niewolnicami, które zostały przez islam pozbawione wszelkich praw, z drugiej strony próbował zdekonstruować wizerunek kobiet jako „odalisek”, ukrywających się w haremach, trwoniących czas na zmysłowość i hedonizm. Doskonała znajomość historii religii, Koranu i hadisów umożliwiła Hadżićowi rozwinięcie profesjonalnej i gruntownej argumentacji w celu wyjaśnienia roli kobiet w islamie⁷⁸.

Hadżić kontynuował swoją pracę na łamach „Behara”. W tym periodyku bronił dobrego imienia muzułmańskich kobiet, pisząc pod pseudonimem Vamik. W tekście *Turska žena* (Turecka żona) z 1902 roku jako pierwszy zwrócił uwagę na nietrafny i tendencyjny obraz muzułmanek w literaturze europejskiej, mający, według autora, swoje korzenie w czasach wypraw krzyżowych, jak również w dążeniu do negatywnego przedstawiania islamu⁷⁹. Za szczęśliwą okoliczność uważa on pojawienie się bardzo szanowanych muzułmańskich autorów (których dzieła znane są w całej Europie), stających w obronie kobiet wyznających islam. Do wspomnianych autorów zalicza się Aliye Hanım⁸⁰, której teksty były tłumaczone na język francuski. Tak więc

⁷⁵ C., *Kita ljubica (osvrt na knjigu pjesama turske pjesnikinje Nezihe Jašar)*, „Biser” 1913, br. 7(II), 1913, s. 110.

⁷⁶ Jako przykład można przytoczyć tłumaczenie z języka osmańskiego utworu Güzide Sabri Aygün, *Munevera (ljubavna pripovijest iz carigradskog života)*, przygotowane przez Osmana Asafa Sokolovicia, „Gajret” 1910, br. 1(III), s. 11. Na łamach „Gajretu” w kilku odcinkach ukazało się także opowiadanie Halida Ediba (Halide Edib Adivar), *Milostinja, s turskog preveo Ahmed R.*, „Gajret” 1913, br. 1–3(VI), s. 56.

⁷⁷ Książka powstała w reakcji na debatę o islamie prowadzoną przez serbskiego profesora Milana Nedeljkovicia.

⁷⁸ Należy podkreślić, że pierwsi autorzy bośniaccy, którzy pisali o emancypacji kobiet w świecie islamu na przełomie XIX i XX w., argumentów na poparcie swoich twierdzeń szukali właśnie na kartach Koranu. Miało to pokazać, że „ograniczenia społeczne nałożone na muzułmańskie kobiety w tradycyjnych społeczeństwach islamskich nie mają religijnego podłoża ani uzasadnienia”. E. K a r i ć, *Tematiziranje društvenog položaja muslimanki. (Kratka uputa u „žensku komentatorsku literaturu“ XIX i XX stoljeća: autorice, autori, diskursi i konteksti)*, „Zbornik radova Fakulteta islamskih nauka u Sarajevu” 2018, t. 22, s. 156.

⁷⁹ V a m i k, *Turska žena*, „Behar” 1902, br. 1(III), s. 206–207.

⁸⁰ W 1911 r. Ahmed Rešikadić przetłumaczył tekst *Islam i civilizacija* (Islam i cywilizacja) Fatimy Aliye Hanım dla gazety „Gajret”. Autorka podkreśla, że historia islamu jest świadectwem kultury i cywilizacji, z których korzystała również Europa. Były co prawda okresy stagnacji, ale muzułmanie dążą do postępu. Hanım uważa, że ważne są związki z Europą i to, by ludzie ze Wschodu mogli studiować na europejskich uniwersytetach.

Hadżić koncentruje się na przełamywaniu stereotypów pielęgnowanych na Zachodzie. Chce pokazać, że kobiety w islamie są równe mężczyznom i szanowane oraz że islam może przyjąć nowoczesność i postęp, co jest ważne jako punkt wyjścia do dyskusji o emancypacji kobiet⁸¹.

Pisali o tym również inni autorzy. Hazim Muftić (podobnie jak Hadżić), chcąc pokazać, że wykształcenie stanowi element islamu, powoływał się na zachowany hadis: „Poszukiwanie wiedzy jest obowiązkiem (*farz*) każdego muzułmana i muzułmanki”. Muftić podkreślał, że niekoniecznie musi to oznaczać wiedzę religijną, można przez to rozumieć także wiedzę związaną z wykonywanym zawodem, a tego właśnie potrzebowały muzułmańskie kobiety w Bośni i Hercegowinie, by stać się osobami wykształconymi w duchu islamu, z troską o „szczęśliwą przyszłość narodu”. Krytykował bośniackich muzułmanów za to, że zapomnieli o obowiązku (*farz*) edukacji dzieci płci żeńskiej i zakładania szkół dla kobiet⁸².

W podobnym tonie wypowiada się Hamdij Mulić w artykule *Naš narod i škola* (Nasz naród i szkoła). Krytykuje on muzułmanów w Bośni i Hercegowinie z dwóch powodów: po pierwsze, ponieważ nie chcą posyłać swoich dzieci do szkół, po drugie – bo rzekoma niezgodność islamu i edukacji są wykorzystywane jako uzasadnienie takiego postępowania. Mulić zwraca też uwagę, że nauka to *farz* (obowiązek) i należy stale uświadamiać ludzi oraz zachęcać ich do edukacji, co jest ważnym zadaniem intelektualistów⁸³. Nieco bardziej dramatyczny ton przybrał Muhamed Hilmi Hodżić w artykule odnoszącym się do skrajnie złej pozycji muzułmańskich kobiet w społeczeństwie, spowodowanej ignorancją i brakiem wykształcenia. Hodżić, poza podaniem licznych przypadków z codziennego życia, ilustrujących, jak fatalne skutki ma brak oświaty i wiedzy, wzywa nauczycieli i intelektualistów, by opowiadali się za edukacją muzułmańskich dziewczynek. Na koniec stwierdza, że kobiety w innych krajach od dawna walczą o wykształcenie i aktywnie uczestniczą w życiu publicznym. Jako przykład podał muzułmanki z Imperium Osmańskiego, Egiptu i Rosji⁸⁴.

Gazeta „Biser” wychodząca w Mostarze miała swój udział w debacie na temat pozycji i potrzeby emancypacji kobiet muzułmańskich. Na jej łamach opublikowano w częściach *Muzułmankę (Muslimanka žena)* M. Farida Wajdiego. Dzieło to zostało przetłumaczone z arabskiego przez Ediba Tešnjaka (Musę Ćazima Ćaticia) i w 1915 roku ukazało się w formie książkowej⁸⁵.

Przez długi czas w dyskusji na temat edukacji i emancypacji kobiet muzułmańskich w Bośni i Hercegowinie brali udział mężczyźni wywodzący się z kręgów elity intelektualnej wykształconej na Zachodzie lub też rekrutujący się z szeregów

⁸¹ W pracy *Islam i kultura* Hadżić stwierdza, że poszukiwanie wiedzy jest świętym obowiązkiem każdego muzułmanina i muzułmanki. W historii islamu było wiele wybitnych kobiet, które sprawdziły się w różnych dziedzinach. O.N. H a d ž i ć, *Islam i kultura*, Zagreb 1894, s. 90–91.

⁸² H. M u f t i ć, *Ženska naobrazba ili izostavljeni farz*, „Gajret” 1910, br. 5(III), s. 73–74.

⁸³ H. M u l i ć, *Naš narod i škola*, „Gajret” 1910, br. 12(III), s. 24–25.

⁸⁴ M.H. H o d ž i ć, *Naobrazba muslimanskih žena*, „Behar” 1910, br. 22 i 23(X), s. 344–350. Ciąg dalszy artykułu ukazał się w kolejnym numerze: 24(X), s. 373–377.

⁸⁵ Pierwsza część została opublikowana w czasopiśmie „Biser” 1913, br. 1(II), s. 4–5. Zob. F. G i o m i, *Making Muslim Women European...*, s. 81.

tamtejszych ulemów. Głos kobiet został początkowo całkowicie stłumiony, jednak w późniejszych fazach debaty publicznej zaczął się sporadycznie pojawiać. Autorzy, którzy publikowali teksty w czasopismach muzułmańskich na początku XX wieku, pisali pod pseudonimami, więc nie zawsze jest jasne, czy pod imieniem kobiety kryje się faktycznie kobieta, czy też mężczyzna o postępowych poglądach. Dla przykładu Hamdija Mulić pisał pod pseudonimem Ata Nerćes⁸⁶. Ponadto uważa się, że pod pseudonimem Razija ukrywał się Šemsudin Sarajlić. Próba publicznego zaprezentowania się wspomnianych autorów jako „kobięcy głos” świadczy o ich oświeconym idealizmie i chęci wprowadzenia ważnych zmian w dziedzinie edukacji muzułmanek.

Występując w dyskusji na temat pozycji kobiet muzułmańskich w społeczeństwie bośniackim, autorki skupiały się głównie na kwestii edukacji dziewcząt⁸⁷. Musiała upłynąć cała dekada od powstania „Beharu”, pierwszej gazety promującej edukację muzułmańskich kobiet w duchu islamu, aby po raz pierwszy wybrzmiał w niej kobiecy głos. W 1910 roku w czasopiśmie „Gajret” ukazał się artykuł Muniry, który rozpoczynał się stwierdzeniem, że muzułmańskie kobiety są w Bośni i Hercegowinie „zacofane kulturowo”⁸⁸. Autorka próbowała znaleźć przyczyny tego stanu rzeczy. Podobnie jak jej poprzednicy twierdziła, że islam nie ma nic wspólnego z taką sytuacją. Wskazywała za to na negatywne zwyczaje w społeczeństwie, stanowiące przyczynę złej pozycji muzułmańskich kobiet w Bośni i Hercegowinie. Jednym z nich było powierzenie dziecka niewykształconym pokojówkom (mowa tu oczywiście o zamożnych rodzinach). Następnie, jeśli gdzieś nie działały mekteby, dziewczęta wysyłano do wiejskich placówek, które gromadziły jak najwięcej dzieci, licząc na finansowe korzyści, co oczywiście odbijało się na jakości edukacji. Dlatego, jak uważała autorka, niezwykle ważne było wywieranie nacisku, aby dziewczynki uczyły się do ruždiji. Choć niepozbawiona wad, to jednak nauka w ruždijach pozwalała na zdobywanie wiedzy na pewnym poziomie. Również otwieranie dużej liczby czytelni było kluczowe dla muzułmanów. Autorka w równym stopniu obwiniła mężczyzn i kobiety za niski poziom wykształcenia tych drugich⁸⁹. Mimo wszystko jej tekst jest znaczący, ponieważ zauważyła ważny społecznie problem. Starła się ustalić jego przyczyny, skrytykowała negatywne praktyki i zaproponowała konkretne rozwiązania.

Tekst Muniry prawdopodobnie stanowił inspirację dla wielu muzułmanek, które opowiadały się za rozszerzeniem możliwości edukacyjnych swoich córek. Na łamach „Gajretu”, niedługo po opublikowaniu tekstu Muniry, pojawił się artykuł Krajiški⁹⁰. Rozwinęła ona wątek braku edukacji dziewcząt. Dostrzegła problem nieodpowiedniego nauczania w mektebach, gdzie korzystano z niezrozumiałych książek w języku tureckim. Częściowo winiła również hodźów nauczających według „starych metod”. Autorka uważała, że miała szczęście, ponieważ w trakcie wakacji uczył ją krewny, który zdobył wykształcenie w Sarajewie. Interesujące jest to, że autorka była nastawiona bardzo aktywistycznie i wzywała wszystkie kobiety, zwłaszcza sarajewianki,

⁸⁶ E. Memija, L. Hadžiosmanović, op. cit., s. 221; S. Vervaet, op. cit., s. 321.

⁸⁷ F. Giomi, *Making Muslim Women European...*, s. 98.

⁸⁸ Munira, *Život muslimanke*, „Gajret” 1910, br. 7–8(III), s. 106–107.

⁸⁹ Ibidem.

⁹⁰ *Pismo Krajiške*, „Gajret” 1910, br. 9(III), s. 134–135.

by wsparły postęp w zakresie oświaty wśród muzułmanek. Jak można się było spodziewać, nawet Krajiška nie wyłamała się jednak z patriarchalnych ram, w których dorastała. Uważała, że edukacja jest ważna, ale tylko jako sposób na przygotowanie się do przyszłego życia małżeńskiego i lepszego wychowania dzieci⁹¹.

W następnym roku redakcja „Gajretu”, uznając kwestię emancypacji kobiet za niezwykle ważną, opublikowała tekst rosyjskiej pisarki i orientalistki Olgi Lebedewej *O emancypacji kobiety muzułmańskiej (O emancipaciji muslimanske žene)*⁹². Abdullah Cevdet zamieścił ten tekst pięć lat wcześniej w swojej gazecie „İctihad”, co tylko potwierdza, że muzułmańska elita w Bośni i Hercegowinie wzorowała się na Imperium Osmańskim i ogólnie na świecie islamskim. We wspomnianym tekście Lebedewa wymieniła wszystko to, za czym opowiadali się muzułmańscy intelektualiści w Imperium Osmańskim oraz Bośni i Hercegowinie. Zaprzeczyła negatywnemu wpływowi islamu na pozycję muzułmańskich kobiet, podkreślając ich rolę w historii islamu, a następnie zwróciła uwagę na znaczenie otwierania szkół dla dziewczynek. Ponadto chwaliła niektóre tureckie autorki i działania na rzecz wydawania pism kobiecych, na koniec zaś zwracała do tworzenia stowarzyszeń orientalistycznych, które pracowałyby nad zbliżeniem Wschodu i Zachodu⁹³.

Chociaż osmańskie kobiety często wskazywano jako pozytywny przykład i pożądany wzór emancypacji w Bośni i Hercegowinie, gdyż były wykształcone, zakładały czasopisma dla muzułmanek, zajmowały się pracą literacką i otwarcie uczestniczyły w debacie na tematy kobiece, to na prowincji kobiecy głos w opinii publicznej pojawiał się raczej incydentalnie. Do takich wniosków doszła Razija (lub Šemsudin Sarajlić) w przededniu I wojny światowej na łamach czasopisma „Biser”⁹⁴. Razija słusznie zastanawiała się, dlaczego głos islamskich kobiet w Bośni i Hercegowinie nie jest tak słyszalny, jak w przypadku muzułmanek w Konstantynopolu, Egipcie, Syrii i Rosji. Według Raziji problem dało się bardzo prosto rozwiązać dzięki ówczesnej nauce i edukacji. Te oświeceniowe działania wobec kobiet, jak można się spodziewać, miały na celu stworzenie warunków do formowania ich jako dobrych „gospodyń domowych, matek i żon”⁹⁵. Innym ważnym punktem, na który wskazuje Razija i który dostrzegamy również u męskich autorów zajmujących się tym zagadnieniem, było znaczenie edukowania w duchu islamu, przy jednoczesnym odrzuceniu „europejskiego dziwactwa”, na przykład tanga. Trzecią kwestią, wzmiankowaną przez Raziją w związku z tematem emancypacji kobiet, jest honor muzułmanek, którego należy bronić na każdym kroku. Dlatego popiera ona zasłanianie twarzy, jak również zakładanie szkół wyłącznie dla dziewcząt wyznających islam⁹⁶.

W taki oto sposób pod sam koniec austro-węgierskich rządów wykrystalizowała się kwestia kobieca w Bośni i Hercegowinie. U podstaw problemu słabej edukacji muzułmanek leżały tradycja i błędna interpretacja przepisów religijnych, ujęta

⁹¹ Ibidem, s. 135.

⁹² Tekst wyszedł w trzech częściach: „Gajret” 1911, br. 5, 6 i 7(IV), s. 69, 85, 104.

⁹³ Ibidem.

⁹⁴ Razija, *O ženskom pitanju*, „Biser” 1914, br. 17 i 18(III), s. 282.

⁹⁵ Ibidem.

⁹⁶ Ibidem.

w kajdany patriarchalnego społeczeństwa. Rozwiązania należało szukać w edukowaniu ludzi i stworzeniu możliwości kształcenia dziewcząt. Celem wychowania było wykształcenie przyszłych matek i żon, które umiejętnie zaopiekowałyby się dziećmi i rodziną, a w konsekwencji umacniałyby wspólnotę narodową. Aby to osiągnąć, system oświaty musiał mieć islamski charakter z minimalnymi wpływami europejskimi.

Skutki tych działań okazały się skromne i ledwie zauważalne na początku XX wieku. Należy jednak wskazać na pojawiającą się nieliczną, ale znaczącą grupę nauczycielek, które poważnie traktowały swoje zadania wychowawcze. Zachęcane przez intelektualistów skupionych wokół muzułmańskich gazet, zaczęły działać w dziedzinie literatury, publikując wiersze i prozę⁹⁷. Wzorowały się na intelektualistkach z Imperium Osmańskiego⁹⁸, poświęcających się głównie pisaniu poezji, oraz autorkach pojawiających się w bośniackich periodykach z początku XX wieku. Jedną z pierwszych muzułmańskich nauczycielek była Hasnija Berberović⁹⁹, która ogłosiła drukiem pierwszy utwór w 1907 roku w „Beharze”, mając zaledwie 14 lat. Publikowała pod pseudonimem Vahida i stanowiła inspirację dla poety Musy Ćazima Ćaticia, który pisał o niej w poemacie *Iz ljubavnih melodija* (Z miłosnych melodii). Na łamach „Biseru” wiersze zamieszczała jej siostra Zulkida, która pracowała jako nauczycielka w Tuzli. Część ich utworów dotyczyła kulturowego przebudzenia wśród muzułmanów, inne zaś miłości¹⁰⁰.

Nafija Zildžić, absolwentka szkoły nauczycielskiej w Sarajewie, publikowała w „Beharze”¹⁰¹, napisała jednak zaledwie dwa teksty¹⁰². Szczególne znaczenie dla rozwoju pisarstwa miała twórczość Hatidže Đikić, siostry Osmana Đikicia, także literata. Zaczęła ona publikować w 1903 roku, najpierw w „Beharze”, a następnie w „Gajrecie”. Za sprawą brata była zorientowana proserbcko, w 1914 roku w czasopiśmie „Srpska Riječ” ogłosiła drukiem bardzo prowokacyjny w stosunku do władzy poemat *Bohaterom* (*Herrojima*), w konsekwencji czego zabroniono wydawania czasopisma na czas śledztwa w tej sprawie¹⁰³. Ponadto poświęciła jeden utwór muzułmańskim ojcom, prosząc ich, aby zwrócili uwagę na znaczenie edukacji swoich

⁹⁷ F. Giomi, *Making Muslim Women European...*, s. 96.

⁹⁸ Nawet ich pseudonimy literackie były inspirowane postaciami pojawiającymi się w literaturze osmańskiej, arabskiej czy perskiej. F. Giomi, *Daughters of two Empires: Muslim Women and Public Writing in Habsburg Bosnia-Herzegovina*, „Aspasia” 2015, no. 9, s. 7.

⁹⁹ Urodziła się w Sarajewie w 1893 r. Edukację zakończyła w 1909 r. Pracowała początkowo jako asystentka dydaktyczna, a od 1916 r. jako stała nauczycielka. Angażowała się społecznie zarówno w okresie austro-węgierskim, jak i międzywojennym. M. K u j o v i ć, *Hasnija Berberović – Zaboravljena učiteljica. Prilog historiji muslimanskog školstva u Bosni i Hercegovini*, „Novi Mualim” 2016, t. 10(40), s. 114–118.

¹⁰⁰ F. Giomi, *Making Muslim Women European...*, s. 96; A. Zahirović, *Od stiha do pjesme*, Tuzla 1985, s. 94, 110.

¹⁰¹ A. Zahirović, op. cit., s. 88.

¹⁰² Rizvić podaje, że pierwsze publikacje autorek pojawiały się w „Beharze” dopiero w ósmym roku jego wydawania. Zob. M. Rizvić, op. cit., s. 337.

¹⁰³ A. Zahirović, op. cit., s. 90.

córek¹⁰⁴. Poezja miłosna nie była więc jedynym rodzajem utworów, który znajdował się w repertuarze bośniackich autorek wyznających islam.

Niektóre kobiety pisały utwory prozatorskie i teksty dydaktyczne. Nafija Sarajlić, absolwentka żeńskiej szkoły muzułmańskiej w Sarajewie, przed I wojną światową zamieszczała swe opowiadania w gazetach „Zeman” i „Biser”. Dobrze знаła europejskie tradycje literackie i napisała około 20 tekstów¹⁰⁵. Po wyjściu za mąż za nauczyciela i pisarza Šemsudina Sarajlicia wycofała się jednak z życia publicznego.

Inna nauczycielka z Sarajewa, Šefika Bjelevac, zadebiutowała w czasopiśmie „Zeman” w 1912 roku tekstem *Wieczory ramadanu i bajramu (Ramazanske večeri i Bajram)*. Oprócz tego pisała do takich periodyków jak „Biser” i „Gajret”¹⁰⁶. Wysłała za mąż za pisarza Hivziję Bjelevaca i kontynuowała pracę literacką. Nazywano ją Nesterin, co w języku perskim oznacza dziką białą różę. Początkowo publikowała wiersze pod pseudonimem, ale później zrezygnowała z anonimowości¹⁰⁷ i zainteresowała się innymi gatunkami literackimi. W ten sposób powstały teksty dotyczące ważnych, jak wówczas uważano, kobiecych tematów. Skupiała się głównie na edukacji kobiet, wychowaniu dzieci i moralności¹⁰⁸.

Z powyższego można wywnioskować, że muzułmańskie autorki tekstów literackich zamieszczanych w czasopismach na początku XX wieku były w większości młodymi kobietami, pochodzącymi z rodzin, w których dziewczynki miały dostęp do edukacji. Ukończyły szkoły nauczycielskie i realizowały się w tej roli. Mieszkały w większych miastach, wśród których Sarajewo miało największe znaczenie. Były związane ze środowiskiem postępowych muzułmanów za sprawą relacji rodzinnych lub towarzyskich, co musiało znaleźć odzwierciedlenie w „otwieraniu się” na życie publiczne. Choć ich dorobek twórczy niekoniecznie uznawany jest za przełomowy, samo pojawienie się autorek muzułmańskich piszących łacinką lub cyrylicą dla „Behara”, „Bisera”, „Gajretu”, „Zemana” i innych gazet uważa się za swego rodzaju rewolucję¹⁰⁹.

ZAKOŃCZENIE

Austro-węgierska okupacja Bośni i Hercegowiny przyniosła miejscowej ludności muzułmańskiej liczne wyzwania. Chociaż nowy rząd obiecał zachować stare prawa i zwyczaje, w społeczeństwie bośniackim szybko następowały procesy

¹⁰⁴ F. Giomi, *Daughters of Two Empires...*, s. 8.

¹⁰⁵ Idem, *Making Muslim Women European...*, s. 96–97.

¹⁰⁶ H. Kreševljaković, *Šefika Nesterin Bjelavac (nekrolog)* [w:] *Hamdija Kreševljaković: Nekrolozi*, ur. A. Maslo, Sarajevo 2022, s. 85–86.

¹⁰⁷ F. Giomi, *Daughters of Two Empires...*, s. 8.

¹⁰⁸ A. Zahirović, op. cit., s. 102; F. Giomi, *Making Muslim Women European...*, s. 97. By to lepiej zilustrować, odsyłam do tekstu o tym, jak ważna jest edukacja domowa i jak ma się ona do nauki w szkole: Š.-N. Bjelevac, *Odgoj i škola*, „Biser” 1913, br. 12(I), s. 274.

¹⁰⁹ S. Vervaet, op. cit., s. 326.

modernizacyjne. Muzułmanie znaleźli się na rozdrożu, funkcjonując między nostalgią za Imperium Osmańskim a potrzebą zaakceptowania nowoczesnego stylu życia. Austro-węgierski rząd próbował zastąpić szkoły wyznaniowe, które zastał w Bośni i Hercegowinie, szkołami świeckimi, ludowymi, jednak sprzeciwiali się temu muzułmanie, ponieważ obawiali się konwersji z islamu na chrześcijaństwo, szerzenia się demoralizacji oraz utraty islamskiej tożsamości religijnej i kulturowej. Z tego powodu dzieci muzułmańskie były mniej licznie reprezentowane w szkołach państwowych, natomiast dziewczęta prawie wcale do nich nie uczęszczały. Od końca XIX wieku próbowano rozwiązać ten problem, zakładając szkoły dla muzułmańskich dziewcząt. Na początku XX wieku postępowi islamscy intelektualiści zajmowali się kwestią kobiecą na łamach lokalnych gazet. Problem emancypacji sprowadzał się w dużej mierze do dostępu kobiet do nowoczesnych instytucji edukacyjnych. Jednocześnie poszukiwano dla nich wzorca do naśladowania wśród postępowych muzułmanek działających w Imperium Osmańskim, Egipcie, Syrii i na Kaukazie oraz odrzucono emancypację w stylu zachodnim, obawiając się potencjalnych niebezpieczeństw z niej wynikających. Autorzy opowiadający się za potrzebą edukacji bośniackich muzułmanek rozważali tę kwestię w ramach społeczeństwa patriarchalnego i uważali, że kobiety potrzebują oświaty, aby lepiej realizować się jako matki i żony. Taki dyskurs akceptowały same muzułmanki, które od czasu do czasu publikowały teksty literackie lub dyskutowały na łamach takich czasopism, jak „Behar”, „Biser” czy „Gajret”. Choć rezultaty tych działań w przeddzień I wojny światowej w Bośni i Hercegowinie były dosyć skromne, należy wspomnieć o grupie nauczycielek, które zajmowały się pisarstwem i angażowały w działalność społeczną. Ich aktywność przyniosła jednak rezultaty dopiero w okresie międzywojennym.

Tłumaczenie: Tomasz Jacek Lis

BIBLIOGRAFIA

Źródła

„Behar” 1900–1910.

„Biser” 1913–1914.

„Gajret” 1910–1925.

Izveštaj o upravi Bosne i Hercegovine 1906, Zagreb 1906.

Sammlung der für Bosnien und die Hercegovina erlassenen Gesetze, Verordnungen und Normalweisungen 1878–1880., I, Wien 1880.

Opracowania

- Amzi-Erdogdular L., *Alternative Muslim Modernities: Bosnian Intellectuals in the Ottoman and Habsburg Empires*, „Comparative Studies in Society and History” 2017, vol. 59(4), s. 912–943.
- Bandžović S., *Iseljavanje Bošnjaka u Tursku*, Sarajevo 2006.
- Čatić M.Ć., *Izabrana djela*, ur. E. Duraković, Sarajevo 1998.
- Čurić H., *Muslimansko školstvo u Bosni i Hercegovini do 1918. godine*, Sarajevo 1983.
- Donia R.J., *Islam pod Dvoglavim orlom: Muslimani Bosne i Hercegovine 1878.–1914.*, Zagreb–Sarajevo 2000.
- Džanko M., *Dr. Safvet-beg Bašagić-Redžepašić (Mirza Safvet: Vitez pera i mejdana). Intelektualna povijest i ideologijska upotreba djela*, Sarajevo 2006.
- Fortna B.C., *Imperial Classroom: Islam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire*, Oxford 2002.
- Gelişli Y., *Education of Women from the Ottoman Empire to Modern Turkey*, „Journal for Labour and Social Affairs in Eastern Europe” 2004, vol. 7(4), s. 121–135.
- Giomi F., *Daughters of Two Empires: Muslim Women and Public Writing in Habsburg Bosnia-Herzegovina*, „Aspasia” 2015, no. 9, s. 1–18.
- Giomi F., *Forging Habsburg Muslim Girls: Gender, Education and Empire in Bosnia and Herzegovina (1878–1918)*, „Journal of the History of Education Society” 2015, vol. 44(3), s. 274–292.
- Giomi F., *Making Muslim Women European: Voluntary Associations, Gender, and Islam in Post-Ottoman Bosnia and Yugoslavia (1878–1941)*, Budapest–New York 2021.
- Grebović-Lendo N., *Pisma „uvažene spisateljice“ Safije-hanume: Prilog razvoju ili sputavanju ženske kritičke misli u Bosni i Hercegovini [w:] Naučno savjetovanje Naučna misao u Bosni i Hercegovini – historijski razvoj do kraja XX stoljeća*, ur. J. Branković, Sarajevo 2018, s. 697–704.
- Hadžić O.N., *Islam i kultura*, Zagreb 1894.
- Jahić A., *Muslimansko žensko pitanje u Bosni i Hercegovini (1908–1950)*, Zagreb 2017.
- Karić E., *Bosnian Muslims and Their Educational Dilemmas in the Austro-Hungarian Period (1878–1918) [w:] Islam in the Balkans: Unexpired Hope*, red. M. Savaş Kafkaslyali, Ankara 2016, s. 33–55.
- Karić E., *Tematiziranje društvenog položaja muslimanki. (Kratka uputa u „žensku komentatorsku literaturu“ XIX i XX stoljeća: autorice, autori, diskursi i konteksti)*, „Zbornik radova Fakulteta islamskih nauka u Sarajevu” 2018, t. 22, s. 155–181.
- Kazaz E., *Biser [w:] Bibliografija književnih priloga u listovima i časopisima Bosne i Hercegovine IV*, ur. S. Tutnjević, Sarajevo 1991, s. 327.
- Kemura I., *Uloga „Gajreta“ u društvenom životu muslimana Bosne i Hercegovine (1903–1941)*, Sarajevo 1986.
- Khoja-Moolji S., *Forging the Ideal Educated Girl: The Production of Desirable Subjects in Muslim South Asia*, Oakland 2018.
- Kreševljaković H., *Sarajevo u doba okupacije Bosne 1878 [w:] Izabrana djela IV, Prilozi za političku istoriju Bosne i Hercegovine u XVIII i XIX stoljeću*, ur. A. Sućeska, E. Pelidija, Sarajevo 1991, s. 73–169.
- Kreševljaković H., *Šefika Nesterin Bjelavac (nekrolog) [w:] Hamdija Kreševljaković: Nekrolozi*, ur. A. Maslo, Sarajevo 2022, s. 84–88.
- Kruševac T., *Bosansko-hercegovački listoviu XIX veku*, Sarajevo 1978.

- Kujović M., *Hasnija Berberović – Zaboravljena učiteljica. Prilog historiji muslimanskog školstva u Bosni i Hercegovini*, „Novi Mualim” 2016, vol. 10(40), s. 179–186.
- Kujović M., *Muslimanska osnovna i viša djevojačka škola sa produženim tečajem (1894–1925). Prilog historiji muslimanskog školstva u Bosni i Hercegovini*, „Novi Mualim” 2010, vol. 41(11), s. 72–79.
- Lis T.J., *Emancipacija žena u Bosni i Hercegovini u vrijeme austrougarske uprave (1878–1918)*, „Historijski pogledi” 2021, br. 5, s. 70–86.
- Memija E., Hadžiosmanović L., *Biser: Književno-historijska monografija i bibliografija*, Sarajevo 1998.
- Nametak A., *Edhem Mulabdić*, Zagreb 1995.
- Die Occupation Bosniens und der Herzegovina*, hrsg. E. Hölz el, Wien 1878.
- Okey R., *Taming Balkan Nationalism: The Habsburg ‘Civilizing Mission’ in Bosnia 1878–1914*, Oxford 2007.
- Os N. van, *Ottoman Muslim and Turkish Women in an International Context*, „European Review” 2005, vol. 13(3), s. 459–479.
- Papić M., *Školstvo u Bosni i Hercegovini za vrijeme austro-ugarske okupacije (1878–1918)*, Sarajevo 1972.
- Rizvić M., *Behar: Književnohistorijska monografija*, Sarajevo 2000.
- Sarić S., *Mulabdić*, Mostar 2002.
- Sarić S., *Osman-Aziz*, Mostar 2005.
- Smallwood V. M., *Women’s Education in Turkey (1860–1950) and Its Impact upon Journalism and Women’s Journals*, London 2002 (nieopublikowana praca doktorska).
- Somel S.A., *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire (1839–1908): Islamization, Autocracy, and Discipline*, Leiden–Boston 2001.
- Sonneveld N., *From the Liberation of Women to the Liberation of Men? A Century of Family Law Reform in Egypt*, „Religion and Gender” 2017, vol. 7(1), s. 88–104.
- Šušnjara S., *Školovanje ženske djece u Bosni i Hercegovini u doba Austro-Ugarske (1878.–1918.)*, „Napredak” 2014, t. 155(4), s. 453–466.
- Vervaeet S., *Centar i periferija u Austro-Ugarskoj. Dinamika izgradnje nacionalnih identiteta u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine na primjeru književnih tekstova*, Sarajevo 2013.
- Zabilježene. Žene i javni život Bosne i Hercegovine u 20. stoljeću*, ur. J. Č a u š e v i ć, Sarajevo 2014.
- Zahirović A., *Od stiha do pjesme*, Tuzla 1985.
- Zakariya H., *Muhammad ‘Abduh’s Reformism: The Modes of Its Dissemination in Pre-Independent Malaysia*, „International Research Journal of Shariah Muamalat and Islam” 2020, vol. 2(4), s. 43–54.
- Žutić F., *Sofija Pletikosić, Safijja-hanum, i rasprava o emancipaciji i školovanju žene muslimanke*, „Glasnik Rijaseta Islamske zajednice Bosne i Hercegovine” 2009, br. 7–8, s. 651–666.

Materiały internetowe

<https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780195382075.001.0001/ac-ref-9780195382075-e-2114>